

Hilmi Ziya Ülken: *İslâm Sanatı*.

İst. Teknik Üniversite Matbaası, 1948. IX+580 S. 8°

Hilmi Ziya Ülken çok yazan, her alanda yazan profesörlerimizdendir. Mantıktan ictimaiyata, metafizikten Türk tefekkür tarihine kadar telif ve tercüme pek çok eser vermiştir. Son zamana kadar, sanat tarihine dokunmamıştı. *İslâm Sanatı* ile bu konuya da dokunmuş oluyor. 580 büyük sahife tutan bu kitap, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi yayımları arasındadır, 1948'de basılmıştır.

Profesör Ülken'in bir eseri hakkında düşündüklerimi yazmanın güçlüğüne bilmiyorum değilim. Çünkü kendisi sevdiğim eski bir arkadaşım, tenkidin ise acı tarafları olabilir. Ama öbür taraftan, okuduğumuz bir eser hakkında, bu eser bilhassa Üniversite talebesi için yazılmış olursa, bir şey söylememek de hakikati aydınlatmaktan kaçmak olur. İşte, *İslâm Sanatı* okuyalı bir yıl olduğu, dostlarım ve öğrencilerim birçok defalar bu kitap hakkında mütalâamı sordukları halde bugüne kadar susmayı tercih etmem, iki yandan birini tutmaya karar veremeyişimden ileri gelmekte idi. Şu anda, ikinci yan ağır basmış bulunuyor. Aziz dostumun, söyleyeceklerimi iyi niyete vereceğini umarım. Bu yazıda verilmiş hükümlerden çok, konuşan örnekler görülecektir.

Profesör Ülken'in kitabı şu bölümlere ayrılmıştır: Giriş, İslâm Sanatının kökleri, Emevî ve Abbasîler zamanında Arap sanatı, Mısır, Suriye ve Irak, Kuzey Afrika İslâm Sanatı, Endülüs ve Magrip sanatı, İran, İslâm tezyinî sanatları, İslâm şiiri, İslâm musikisi. Bu bölümlere bakınca şu soru ile karşılaşılıyor: Arkadaşımız, İslâm sanatını incelerken bölgeleri mi, yoksa İslâm sanatının birliği içinde, İslâm dinini kabul eden kavimlerin ayrı bir geleneği, ayrı bir tarihi, ayrı bir seciyesi olduğu için, gösterdiği farkları yani üslûpları mı esas olarak alıyor?

İslâm sanatını bölgeler içinde incelemenin isabetini kabule bugün imkân yoktur. Çünkü İran bölgesinde bir İran sanatından değil, birbirini takibeden Selçukî, İlhânî, Timurî, Safevî devletleri sanatından bahsedilebilir. Aynı şeyi Mısır veya Suriye bölgeleri için de söyleyebiliriz. Bu bakımdan İslâm sanatını coğrafi bölgelerle değil, İslâm dünyasının şu veya bu parçasını belli asırlarda nüfuzu altında tutan halife veya hükümdar soyuna bağlamak yerinde olur. İslâm sanatında her üslûp bir soyadını taşır. Mekân ve zaman içinde birbirinden ayrı ve uzak olsalar da Kurtuba ve Şam devletlerindeki sanatın Emevî karakterini taşıması da bu gerçeği gösterir.

Hilmi Ziya Ülken, İslâm sanatını, ne münhasıran bölgeleri, ne de üslûp ölçüsünü esas alarak incelemiştir: Kitabının ikinci bölümünde üslûbu dikkate alır görüldüğü halde, diğer bölümlerde bölge esasına dönmüş görünüyor. Meselâ Mısır başlığı altında, birbirinden farklı olan Tolunî, Fatimî, Eyyubî, Memlük sanatlarını topluyor. Bir yandan aynı bölgede başka başka devletlerin, meselâ Mısır'da Tolunî, Fatimî, Eyyubî, Memlük, Osmanlı devletlerinin; öbür yandan ayrı bölgelerde aynı devletin, meselâ Mısır ve Suriye'de Eyyubî devletinin hüküm sürdüğü, aynı bölgede ayrı, ayrı bölgelerde aynı sanatı devam ettirdikleri düşünülürse *İslâm Sanatı*'nda tutulan yolun hiç de isabetli olmadığı anlaşılır.

Kitaptaki bölümlerin en sonunda yer alan İslâm şiiri ile musikisine gelince, bu bahislerin plâstik sanatlara ayrılan bir eserde nasıl bir garabet teşkil ettiğini izaha bile lüzum yoktur.

Bölümlerden muhtevalarına geçelim. Eser, başından sonuna kadar belli başlı birkaç kitabın muayyen fasıllarını tercüme etmek suretiyle vücuda getirilmiştir. Emevî ve Abbasî sarayları, Creswell'in *Early Muslim Architecture*; Kuzey Afrika ve Endülüs sanatı, G. Marçais'in *Manuel d'Art Musulman*; minyatüre ait kısımlar, G. Migeon'un *Manuel d'Art Musulman*; İran'daki sanatlar da Pope'un *A Survey of Persian Art* adlı eserlerinden, mühim kısımlar atlanarak tercüme edilmiştir. Bu bakımdan *İslâm Sanatı*'nın muhtevalarını gözden geçirecek değiliz. Adları verilen eserler hakkında Avrupa ilim alanında birçok yazı çıkmıştır. Biz burada sadece, hemen ilk bakışta dikkatimizi çeken bazı tercüme yanlışları ve ifade bozuklukları üzerinde durmakla yetineceğiz. Marçais'in *Manuel d'Art Musulman*'ından Kayravan camii'nin tarihçesi hakkında şu satırları alıyoruz: «Ce sauctuaire primitif aurait été, à l'exception du mihrâb miraculeux, entièrement abattu et reconstruit par

Hassân ben En-Nu'man vers 695» (S. 15). Bu satırları Hilmi Ziya Ülken şöyle tercüme etmiştir: «Bu ilk mihrap, tamamıyla harabolmuş ve sonradan 695 te Hasan bin Nu'man tarafından yeniden inşa edilmiştir.» (İslâm Sanatı S. 215). Müellife göre, yıktırılan, mihrap müstesna, cami olduğu halde, mütereime göre, mihrabın bizzat kendisidir. Tercümenin doğrusu şudur: «Bu ilk mâbedin, bu mucizeli mihrabı müstesna olmak üzere, Hasan b en-Nu'man tarafından yıktırılıp yeniden yaptırıldığı rivayet edilir.»

Bu cümlelerden biraz aşağıda Marçais şöyle devam ediyor: «Enfin, au mois de Jamada II de l'an 221» (mai-juin 836), l'émir aghlabite Ziyâdet Allah démolit complètement la mosquée de Hassân et de Yazîd et la rebâtit, y dépensant 86.000 mithqals, environ 800.000 francs» (S. 16). Bu cümlelerin Prof. Ülken tarafından tercümesi: «Nihayet 221 Cemaziyelahirinde (936) ağlebî emiri Ziyadet Allah, Hasan'ın ve Yazid'in camiini yıktırdı ve 86.000 miskale yani 800.000 franga daha mükemmel olarak yeniden yaptırdı.» (İslâm Sanatı S. 219).

Prof. Ülken tercüme ettiği bu parçayı bize telif diye sunarken hiç olmazsa 86.000 miskalin bugün ne kadar Türk lirası ettiğini hesaplamalı veya güç geliyor idi ise bu paradan hiç bahsetmemeli idi. Halbuki böyle yapmamış, Marçais'in Fransız okuyucuları için, hem de eserin yayımlandığı 1926 tarihindeki Fransız okuyucuları için altın olarak gösterdiği 800.000 frangı aynen almıştır. Amma Hilmi Ziya, kitabını yayımladığı 1948 tarihinde bu rakkamın kaç Türk lirası ettiğini acaba düşündü mü? Biz söyleyelim, en çok on bin lira!

Profesör, bir yandan Marçais'ye böyle büyük bir bağlılık gösterirken bir yandan da 221 Hierî senesinin karşılığı olarak gösterilen 836 Milâdî tarihini, 926 ya çevirmekte bir mahzur görmemiştir.

Şimdi, Migeon'dan yaptığı tercümelerin birkaç satırı üzerinde duralım: «Hamza el İsfahani, en 961, cite un livre analogue, et de même l'auteur du Moudjmil el Tawarikh dans sa Chronique de 1126 sous le sultan Sindjar. Ce sont ces traditions İraniennes, mazdéennes, qui ont déterminé le Livre des Rois du célèbre Firdaussi» (fin du Xe siècle) (G. Migeon, Manuel d'art musulman, cilt I, S. 103-104).

Bu satırları H. Z. Ülken şöyle tercüme etmiştir: «Hamza el İsfahani 961 de buna benzer bir kitaptan bahseder. Nitekim Mucmil - et - Tavarikh müellifi de 1126 da Sultan Sencer devrinde resimli bir eser zikrediyor. Bu eserler eski Mazdeist ve İran geleneğinin devamı idi. 10 uncu yüzyıl sonunda vücuda gelen Firdevsi'nin Şehnâme'si de aynı suretle resimli olarak neşrolunmuştur.» (H. Z. Ülken, İslâm Sanatı, S. 505). Altını çizdiğim *Ce sont* kelimelerinin eserleri değil, gelenekleri ifade ettiği besbellidir. Cümle: «Bu eserler eski Mazdeist ve İran geleneğinin devamı idi» tarzında değil, «Zaten Firdevsi'nin Şehnamesi'ni meydana getiren, bu İrani, Mazdeist geleneklerdir» tarzında dilimize çevrilmeli idi. Sayfaları çevirirken gözlerimizin takıldığı başka yanlışlar: «Le Calife el Moutasım Billah quittant son palais et passant le pont du Tigre pour se rendre à Houlagou» (Aynı eser S. 142). Bu satırlar Türkçeye çevrilirken şu kılığa girmiş: «Halife Mutasım Billâhın Hülâgû ile karşılaşmak üzere köprüden geçmesi...» (Aynı eser S. 512). Bu cümlede *palais* kelimesinin atlandığı, teslim olmak mânasına gelen *se rendre* kelimesinin, karşılaşmak diye tercüme edildiği görülüyor. «Recevant l'hommage de ses deux fils agenouillés devant lui» (Aynı eser S. 142) cümlesini de Prof. Ülken şöyle karşılamış: «Önünde diz çöken iki oğlunun hediyelerini kabul ettiği...» (Aynı eser S. 512). Burada, *recevant l'hommage*'in tâzimlerini sunarken mânasına geldiğini bilmem hatırlatmak lâzım mı?

«Les arcs des de nefes Kairouan, appareillés avec soin.» (Marçais, aynı eser, S. 28) cümlesinin Türkçesi de şöyle oluvermiş: «Kayravan neflerinin kemerleri, birbiri içine çok iyi yerleştirilmiş olup...» (Ülken, İslâm Sanatı, S. 223). Burada da *appareillés avec soin* kelimelerini *ittina ile örülmüş* kelimeleri ile karşılamak gerekirdi.

Kitap, buna benzer daha birçok örneklerle doludur. Bütün bunları buraya sıralamakta bir fayda ummuyorum. Ancak H. Z. Ülken yanlış tercüme yapmakla kalmamış, yer yer, kelime ve cümle atlamaları yapmak suretiyle de metni anlaşılabilir bir şekle sokmuştur. Migeon'un yukarıda adı geçen kitabındaki: «Le plus ancien exemple de livre musulman illustré de scènes animées dans un manuscrit, traduction persane des fables de l'Hindou Bidpay (Kalile ve Dimna), écrit et illustré vers 1150 à Ghazna (Afganistan) par Abou'l Maali Nour Allah d'après el Mokatta...» (S. 124) ibaresi Prof. Ülken tarafından: «en eski resimli yazma, Hind dilinden çevrilmiş Kelile ve Dimne hikâyelerine ait bir kitaptır ki 1150 ye doğru Gazne'de Ebul Maâli Nurullah tarafından yazılmış ve resimleri yapılmıştı.» (S. 507) şeklinde dilimize aktarılmıştır. Fransızca ve Türkçe metinler kıyaslanırsa düşen kelimeler açıkça görülür. Bu düşen kelimelerden, büyük ehemmiyeti dolayısıyla bilhassa bir tanesi üzerinde, Migeon'un yanlış olarak *el Mokatta* dediği İbn ül-Mukâffa üzerinde durmak istiyorum. Hindu dilinde yazılmış olan Kelile ve Dimne, Pehleviye yapılan tercümesi kaybolduğundan, Abdullah

ibn ül-Mukaffa'nın Arapça tercümesi esas tutularak Nizamüddin Ebû'l-Maâli Nasrullah (Migeon'un ve ona uyan Ülken'in dedikleri gibi Nurullah değil) tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Prof. Ülken, Migeon'un metnindeki *d'après el Mokatta* kelimelelerini atmakla mânayı karıştırmıştır. Burada, Hilmi Ziya'nın bir aralık Ebul Maali Nur Allah (S. 507) bir aralık da Nasr Allah (S. 515) diye yazdığını; Kelile ve Dimne, İbn ül-Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilmişken, onun tarafından «Farisiye çevrilmiştir» (S. 515), dediğini hatırlatmalıyız.

Sayırsız denecek kadar bereketli olan bu çeşit atlamalara birkaç misal daha verelim: «dans un ouvrage manichéen du VIII ou IX siècle, aujourd'hui au musée ethnographique de Berlin, enluminé de miniatures ouïgours représentant des prêtres en costumes sacerdotaux, robes et tiarets blanches, des musiciennes en robes multicolores jouant des instruments, acroupis sur les tapis...» (Migeon, Manuel d'art musulman cilt I. S. 104).

Bu satırları H. Z. Ülken bakınız nasıl dilimize çevirmiş: «Berlin Etnografya müzesinde bulunan 8. ve 9 uncu yüzyıllara ait bir manichéen eserinde dinî kıyafetleriyle Manî rahiplerini, çok renkli elbiseler içinde baş üzerine çömelmiş, müzisyenleri tasvir eden ve Uygur minyatürcüleri tarafından yapılmış resimler vardır.» (H. Z. Ülken, İslâm Sanatı, S. 505). Metnin Fransızcasında, italik kelimelelerin Türkçesinde atlandığı açıkça görülüyor. Migeon'da (S. 110) «14 üncü veya 15 inci yüzyılda..» cümlesi Ülken'de (S. 507) «14 üncü yüzyılda...» olmuş; Migeon'da (S. 124) «Dimyat piskoposu olan «Michel tarafından...» cümlesi, Ülken'de (S. 507) sadece «Michel tarafından...» oluvermiş; gene Migeon'da (S.124) «10 uncu yüzyılın sonlarında» cümlesi, son kelime düşerek «10 uncu yüzyılda...» kılığına girivermiş.

Kitapta birçok tekrarlamalar vardır. Camiin menşei meselesi, Bağdat şehri hakkında verilen bilgiler bu tekrarların bir iki örneğidir. Bunun sebebi, birkaç yabancı kitaptan tercüme edilerek alınan, ve aynı konulara da çok temas eden kısımların tekrar tekrar tercüme edilerek ek yerleri belli olacak tarzda birleştirilmesinde aranmalıdır.

İslâm Sanatı, bir tercüme halitası olduğuna göre, H. Z. Ülken'in Selçukî devri (S. 347 - 434) başlığını taşıyan bölüm için «bu kısımda Eric Schroeder tarafından yazılmış olan Survey of Persian Art'daki Selçukîler faslından istifade edilmiştir» diye not düşmesini doğrusu anlıyamadık. Anlıyamadığımız noktalardan biri de, Türkçe karşılıkları olduğu halde, *Idolâtrie*, *hemycycle*, *restitution*, *hiératique*, *Calolte*, *galbe*, *aqueduc*, *passementerie*, *vaisseau*, *merlon*, *ilh...* gibi terimleri aynen kullanması, mahkeme salonu diyecek yerde Tribunal salonu demeye kadar dilimizi bozmasıdır. Zaten dilimize karşı gösterdiği kayıtsızlık değil midir ki Profesör Ülkene «onların mimarîleri, haleflerinkinki gibi masif olup, lâtif nispetlerin tesirine ve muayyen, katî hatlara ehemmiyet vermişlerdir» (İslâm Sanatı, S. 349) gibi cümleler yazdırmıştır. Amma bu satırlar, yalnız dil ve gramer bakımından değil, tercüme bakımından da kötü durumdadır. Bu satırların İngilizcesi şudur: «This architecture, less massive than its predecessor, depends for effect on pleasing proportions and well defined outlines.» (Pope, A survey of Persian art, vol. II, S. 983). Türkçesi şöyle olmalıdır: «Kendisinden öncekilere nispetle daha az kitlevî olan bu mimarînin tesiri, nispetlerinin hoş gitmesinden, ana çizgilerinin de daha iyi belirtilmiş olmasından ileri gelmektedir.» *Less massive* ve *predecessor* kelimelerine nasıl ters mâna verildiği açıkça görülüyor. *İslâm Sanatı*'nda Pope'un kitabından yapılan tercüme, buna benzer pek çok yanlışla doludur.

İslâm Sanatı sahibinin «Mîlâdın üçüncü yüzyılına ait» yerine «Üçüncü milât yüzyılına ait» (S. 506), «Her duvar kemerli üç pano ile süslüdür» yerine de «Her duvar üç kemerli pano ile süslüdür» (S. 506) demesini; israfî bina, yontma alçı, karakteristik vasıf gibi deyimlere düşmesini; aynı kayıtsızlığa veriyorum. Kitapta, Architecture Civile deyiminin *Medeni Mimarî*, cami içi deyiminin de *Namazgâh* kelimeleri ile karşılanmış olması, kayıtsızlığı da aşan bir haldir. Dinî veya askerî mimarînin, gayri medenî olmadığına göre *Civile* kelimesinin burada milkî anlamına geldiğini, açıkta ve kervan yolları üstünde namaz kılınan, kıbleyi gösteren bir mihrap taşı ile bir de çeşmesi bulunan setlere namazgâh denildiğini bilmem hatırlatmağa lüzum var mı? Müellif, cami içine, bazan beytülharem demekle de hataya düşmüştür. Çünkü Beytülharem, Kâbe'ye denir.

Kitabın metninden biraz da resimlerine geçelim. Resimler, bölümlerle ilgili olarak yer yer guruplandırılmıştır. Her guruptan önce ayrı bir sayfa üzerine resimlerin adları altalta yazılmış ve numaralandırılmıştır. Fakat ayrıca resimlerin altına numaralar konulmadığından, bir resmin hangi esere ait olduğunu anlamak için, bir, iki, üç... diye sayıp sayfadaki numaralarla karşılaştırmak gerekmektedir. Halbuki her resmin altına numara konulsaydı veya doğrudan doğruya ait olduğu eserin adı yazılsaydı böyle lüzumsuz bir zahmete katlanılmış olmazdı.

Kitabın, minyatürleri inceliyen bölümüne gelince, H. Z. Ülken öbür bölümlerde gösterdiği resim cömertliğini burada unutmus, sözünü ettiği minyatürlerden bir tanesinin olsun fotoğrafını

almamış, buna karşılık gözden geçirdiği devirle hiçbir ilgisi olmayan 18 inci asır Osmanlı nakkaşlarından Levni'nin III. Ahmed'e ait bir minyatürünü renkli olarak almıştır. Böylece metindeki karışıklık, resimlerin tertibinde de kendini göstermiş oluyor.

Şimdi, bir kitabın kaynaklarını gösteren ve bir konuda derinleşmek isteyenlere rehberlik edecek olan bibliyografyaya geçiyorum. *İslâm Sanatı*'nın bibliyografyasında yer alan eserlerin adları çoğu zaman yanlış ve eksik yazılmıştır. Ve hemen hemen hiçbirisinde basıldığı yer ve tarih gösterilmemiştir. Bu durumu baskı yanlışlarına vermeğe de imkân yoktur. Kitabın yanlış-doğru cetvelinde bu yanlışların gösterilmemiş olması bu imkânı kesin olarak ortadan kaldırmaktadır. Bir numara ile gösterdiğimiz H. Z. Ülken'in bibliyografyasından alınmış liste ile, 2 numara ile gösterdiğimiz düzeltilmiş ve tamamlanmış şeklinin kıyaslanması, bu gerçeği belirtmeğe yeter düşüncesindeyiz.

1. LİSTE

- Ahmet Fikri* — Influences islamiques dans l'architecture romane.
Benoit, F. — L'architecture de l'Orient (Proche - Orient)
Bachthal, Hugo — The Painting of the Syrian in its relation to islamic art.
Devonshire, R. L. — l'Egypte musulmane,
Baltrusaitis, Jurgis — L'art géorgien et l'art arménien.
 " " — L'art sumérien et l'art roman.
Esat, Celâl — Türk Sanatları.
Gabriel — Les monuments d'Anatolie, vols.
Stchoukine, I. — La peinture persane.
Souvaget — Les mosquées de Damas.
Terrasse, Ch. — La grande Mosquée de Taza.
Cohn Winer — Turan.
Baltacıoğlu, İ. H. — Türk yazı sanatını tetkike giriş (İlâhiyat F. mecmuası).
A. U. Pope — Survey of Persian adlı 6 ciltlik büyük koleksiyondan:
Kühnel, E. — History of Miniature and Drawing.

2. LİSTE

- Ahmad Fikry* — L'art roman du Puy et les influences islamiques. Paris, 1934.
Benoit, François — L'architecture, l'orient médiéval et moderne, Paris, 1912.
Buchthal, Hugo — The painting of Syrian jacobites in its relation to Byzantine and Islamic art. (Sÿria 1939, T. XX, P. 136 - 150).
Devonshire, R. L. — L'Egypte musulmane et les fondateurs de ses monuments. Paris, 1926.
Baltrusaitis, Jurgis — Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris, 1929.
 Art Sumérien, art Roman, Paris 1933.
Celâl Esat (Arseven) — Türk Sanatı, İstanbul 1928.
Gabriel, Albert — Monuments Turcs d'Anatolie. 2 v. Paris, 1931 - 1934.
Stchoukine, Ivan — Les miniatures persanes, (Musée National du Louvre) Paris, 1923.
Souvaget, Jean — Les Monuments historiques de Damas. Beyrouth, 1932.
Terrasse, Henri — La grande Mosquée de Taza, Paris. s. d.
Cohn-Wiener, Ernst — Turan, Islamische Baukunts im mittelasien. Berlin, 1930.
Ismail Hakkı (Baltacıoğlu) — Türk yazılarının tetkikine methal (Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası. Haziran 1927. 5 inci ve 6 ncı sayı.)
Pope, A. U. — A Survey of Persian Art, from prehistoric times to the present. 6. v. London, 1939.
Kühnel, Ernst — History of miniature painting and drawing. (Pope, cilt III) *.

Profesör Ülken'in bibliyografyasında buna henzer daha birçok yanlış ve pürüz vardır. Sauvaget'in *Les Bains de Damas* adlı bir eseri olduğunu bilmiyorum. Genç yaşında ölen bu âlimin basılmış olan bibliyografyasında böyle bir kitaba raslamadım. Bu eser, Ecochard ile Le Coeur'ün birlikte yazdıkları *Les Hammams de Damas* (Beyrouth, 1940) adlı eserin yanlış yazılışından ibaret olmasın?

* Kıyaslamayı kolaylaştırmak için Ülken'in karışık tertibine uyulmuştur.

Bilinmez niçin, bibliyografyada harflerin sırası da gözetilmemiştir. Meselâ (D) ile başlayan isimler (B) ile başlayanlardan önce yer almış; Kühnel, Blochet'in; Pfister, Mourier'in önüne geçmiş; Deshairs, Terrasse ile Murabit oğlu arasına girmiştir. Ayrıca Dieulafoy'nın, Sauvaget'in isimleri Dieulafoy; Sauvaget olarak yanlış yazıldığı gibi, bir ikisi müstesna, zikredilen kitapların baskı tarihleri de konulmamıştır. Hugo Buchetal'ın kitap diye gösterilen makalesi 1939 tarihli Syria dergisinin XX'nci cildinde olduğu da belirtilmemiştir. A. Michel'in, İslâm sanatından bir satır olsun bahsetmeyen sanat tarihinin bibliyografyaya niçin konulduğunu anlıyamadık. Müellif, sırf İslâm sanatının köklerini göstermek maksadıyla bunu yapmışsa, konu ile ilgili olan birinci ve ikinci cildi zikretmesi کافی gelmez miydi?

Bibliyografyada, Migeon ile Saladin'in iki ciltlik bir Histoire de l'art musulman'ından bahsedildiğini görüyoruz. Bizim bildiğimiz bu iki sanat tarihinin böyle birlikte yazdıkları bir eserleri yoktur. Yalnız A. Picard tarafından basılan, Manuel d'art musulman'ın, mimariye ait birinci cildini (1907) Saladin; tezyini sanatlara ait olan ikinci cildini (1907) de Migeon yazmıştır. Bu sonuncu kitap genişletilerek iki cilt halinde 1927'de yeniden basılmıştır. Saladin'in kitabı bugün için çok eskimiş bulunmaktadır. Bunun yerini, Marçais'ın yalnız İslâm Sanatı'nın batı bölgesine (Tunus, Cezayir, Fas, İspanya, Sicilya) inhisar eden Manuel d'art musulman adını taşıyan iki ciltlik kitabı almıştır. Doğu İslâm bölgelerinin mimarisine ait bir cildin de A. Godard tarafından yayımlanacağı, uzun zamandan beri bildirilmektedir.

Bibliyografyanın son sahifesinde, Schroeder'in Standing Monuments of the First Period'ından itibaren sonuna kadar devam eden ve birer ayrı kitap olarak gösterilen kaynaklar, Pope'un idaresinde çıkan A Survey of Persian Art adlı kitabın ikinci ve üçüncü ciltlerinde bulunan birer bahisten ibarettir. Bu mühim bahislerden okuyucuların faydalanabilmeleri için müelliften ve yazısının başlığından sonra onun bu kitapta, ikinci veya üçüncü ciltte bulunduğu yazılmalı idi. Bibliyografya, İbni Bibi-Selçuk Tarihi ibaresinden sonra bize Güzel Sanatlar dergisinin ismini verecek kadar karışıktır.

Ayrıca, İslâm sanatıyla uğraşanlar için başvurulması gerekli birçok mühim eser de zikredilmemiştir. Bu bakımdan müellifin bibliyografyada H. Terrasse'in L'art Hispano-Mauresque des Origines au XIII. Siècle, Paris 1932; Th. Arnold'un Painting in Islam, Oxford, 1928; Kühnel'in Fransızcaya da tercüme edilmiş bulunan Miniaturmalerei im Islamischen Orient (2'nci bası. Berlin 1922) adlı eserlerine yer vermemiş olmasını büyük bir boşluk sayarım. Ayrıca Prof. Ülken, bazı sayfalarını kitabına alacak kadar ehemmiyet verdiği Barthold'un İslâm Medeniyeti Tarihi'ni ağzına bile almıştır (İslâm Medeniyeti Tarihi, S. 49; İslâm Sanatı, S. 31).

Kitabın en sonundaki teknik terimler cedvelinde alfabetik sıra bibliyografyada olduğu gibi, her nedense yine gözetilmemiştir. Fakat bu cedvelde asıl dikkati çeken taraf claustra, intrados, porche, vaisseau gibi bazı terimlere yanlış mânalar verilmiş; Şamda Ümeyye camii'nin minarelerinden biri olan El-Arus'un veya Kahire'nin kapılarından Dar ül-Feth'in terim diye alınmış; trompe, pendentif, claveau, écoinçon, vouite, arc, rinceau, exèdre, tambour, colonne engagée gibi birçok mühim terimlerin atlanmış olmasıdır. Ya, terim adı altında sunulan el mimar, el mühendis kelimeleri? Ya, cedvelde yer aldığı halde, karşılıkları unutulmuş Soffite gibi terimler!

Kitaptaki alfabetik endeksin, gerçekten alfabetik sıraya uyduğunu hemen söylemeliyim. Bu endeks, asistan Bayan Mükerrém Usman tarafından hazırlanmıştır.

PROF. SUUT KEMAL YETKİN